Article history:
Received 30 September 2024
Revised 05 December 2024
Accepted 15 December 2024
Published 21 December 2024

Quarterly Research Journal of Islamic History

Volume 14, Issue 56, pp 35-52

ISSN: 2251-9726

Maʿāṣim al-Hudā: An Early Refutation of al-ʿUthmāniyya by al-Jāḥiẓ and the Socio-Political Context of Its Composition

Ahmad. Ebrahimizadeh[1], Mahdi. Mojtahedi[2*], Hamidreza. Sanaei[2]

[1] PhD in History and Civilization of Islamic Nations, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
[2] Assistant Professor, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

*** Corresponding author email address**: mmojtahedi@um.ac.ir

A r t i c l e I n f o

Article type:
Original Research

How to cite this article:
Ebrahimizadeh, A., Mojtahedi, M., & Sanaei, H. (2024). Maʿāṣim al-Hudā: An Early Refutation of al-ʿUthmāniyya by al-Jāḥiẓ and the Socio-Political Context of Its Composition. *Quarterly Research Journal of Islamic History, 14*(56), 35-52.

© 2024 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

A B S T R A C T

Several refutations have been written against al-ʿUthmāniyya by al-Jāḥiẓ, a work that denied the Imamate and virtues of ʿAlī (peace be upon him). Among the oldest of these refutations is Maʿāṣim al-Hudā wa-al-Iṣābah fī Tafḍīl ʿAlī ʿalā al-Ṣaḥābah by Ḥamīd al-Dīn al-Kirmānī (d. after 411 CE), a work over a thousand years old. Only the second half of its manuscript is currently available, and it has remained neglected and unpublished. In this study, through introducing this work, explaining its place within al-Kirmānī's corpus, and determining its date of composition, an attempt is made—using a descriptive-analytical method—to answer the question: What influence did the political–social conditions have on the writing of this book? It appears that the denial of the Fāṭimid claim of descent from ʿAlī (peace be upon him) by the Abbasid caliphate—which had been endorsed by certain Sunni and Shiʿi scholars—prompted al-Kirmānī to compose four books on the Imamate. Maʿāṣim al-Hudā is one of these works. Although it adopts a moderate approach, contrary to the assumption found in some sources, it does not contain a chapter on the virtues of the first caliph.

Keywords: al-Jāḥiẓ, al-ʿUthmāniyya, Ḥamīd al-Dīn al-Kirmānī, Maʿāṣim al-Hudā, codicology.

EXTENDED ABSTRACT

The study explores one of the earliest Ismaʿili responses to the polemical *al-ʿUthmāniyya* by al-Jāḥiẓ. Authored by the eminent Ismaʿili philosopher and theologian Ḥamīd al-Dīn al-Kirmānī (d. after 1020 CE), the work represents a significant intellectual intervention in early Islamic debates concerning the legitimacy of the Imamate during the period of Fatimid–Abbasid rivalry. Adopting a descriptive-analytical methodology, the research contextualizes the treatise within its historical, political, and theological milieu to determine the factors that motivated al-Kirmānī to compose *Maʿāṣim al-Hudā wa al-Iṣābah fī Tafḍīl ʿAlī ʿalā al-Ṣaḥābah*. Previous bibliographical and historical studies—most notably those of Ivanow (1963), Poonawala (1977), and Walker (1999)—attest that only the second half of the manuscript survives, preserved in the Amīr al-Muʾminīn ʿAlī Library in Mashhad. The article positions the composition of *Maʿāṣim al-Hudā* amid the sectarian dynamics of the early eleventh century, when the Abbasid caliphate publicly denied the Fatimids' descent from Imam ʿAlī, prompting al-Kirmānī to defend the Ismaʿili doctrine of the Imamate through four major treatises, of which *Maʿāṣim al-Hudā* is the most philosophically moderate yet politically charged (Ivanow, 1963; Walker, 1999; Daftary, 2012).

The introduction situates the treatise against the intellectual background of al-Jāḥiẓ's *al-ʿUthmāniyya*, a Muʿtazilite tract that sought to affirm the primacy of the first caliph Abū Bakr over ʿAlī ibn Abī Ṭālib while undermining the Shiʿi understanding of hereditary succession. As al-Masʿūdī (1409) observed, al-Jāḥiẓ's polemic was composed "to extinguish the truth and oppose its people." The text's notoriety derived largely from the numerous refutations it provoked, of which *Maʿāṣim al-Hudā* remains the sole extant Ismaʿili response. Within the wider Shiʿi theological tradition, the work belongs to the genre of *raddiyyāt* (refutations), which flourished from the ninth to eleventh centuries as scholars defended doctrinal orthodoxy against rival sects. Al-Nadīm's *al-Fihrist* had already listed 369 such refutations across theology, jurisprudence, and logic by the tenth century, with Muʿtazilite thinkers being the most prolific authors (Ṭāwūsī Masrūr, Pākrawān, & Sālārīān, 2022). Shiʿi theologians, especially al-Mufīd, produced dozens of these works to affirm the Imamate and counter Muʿtazilite rationalism (Pākrawān, Valavī, & Ṭāwūsī, 2020). Against this backdrop, al-Kirmānī's treatise exemplifies how Ismaʿili authors integrated rational dialectics with esoteric exegesis, positioning *Maʿāṣim al-Hudā* as a bridge between philosophical theology and sectarian apologetics (Daftary, 2004; Landolt et al., 2008).

A substantial portion of the article examines al-Kirmānī's position within the Ismaʿili *daʿwa* hierarchy. He held the title *Ḥujjat al-ʿIrāqayn* ("Proof of the Two Iraqs") and served as chief missionary during the reign of the Fatimid caliph al-Ḥākim bi-Amr Allāh (996–1021 CE). His intellectual breadth and mastery of Aristotelian-Neoplatonic philosophy made him one of the most influential Ismaʿili thinkers of the period (Landolt et al., 2008). Sources such as *ʿUyūn al-Akhbār* by Idrīs ʿImād al-Dīn (1420) enumerate eighteen of his extant works, including *Rāḥat al-ʿAql*, *al-Maṣābīḥ fī Ithbāt al-Imāma*, and *al-Aqwāl al-Dhahabiyya*. Internal textual evidence within *Maʿāṣim al-Hudā*—references to a 1009 decree by al-Ḥākim and citations of *al-Maṣābīḥ*—suggests that it was composed between 1009 and 1018 CE, before al-Kirmānī finalized *Rāḥat al-ʿAql* in 1020 (Walker, 1999; al-Kirmānī, 2007). The study interprets the work as part of al-Kirmānī's broader effort to legitimize the Fatimid Imamate through reasoned theological discourse while countering Abbasid propaganda (Daftary, 2012; Meisami, 2018).

The socio-political reconstruction provided in the research reveals that *Maʿāṣim al-Hudā* was written in an era of sharp ideological contestation. During the late tenth and early eleventh centuries, the

Būyids controlled much of Iran and Iraq, maintaining a precarious alliance with the Abbasids despite their Zaydi sympathies. Meanwhile, the Fatimids consolidated their rule in Egypt after 969 CE and pursued a universal claim to the Imamate through an extensive network of missionaries stretching from North Africa to Persia (Bādakūba, Bayāt, & Fazlī, 2010). Historical sources such as Ibn al-Jawzī (1412) and Ibn al-Athīr (1997) describe recurrent conflicts between Fatimid agents and Abbasid loyalists, including the public recitation of the Fatimid *khuṭba* in Mosul in 1009 and subsequent Abbasid retaliation. In response, Caliph al-Qādir organized a large assembly in Baghdad in 1011 CE, attended by prominent Sunni and Shiʿi scholars such as al-Mufīd and al-Sharīf al-Murtaḍā, where a decree was issued denying the Fatimids' genealogical connection to Imam ʿAlī. This pronouncement—endorsed across sectarian lines—posed a direct challenge to the legitimacy of the Fatimid dynasty. The research argues that this event, together with increasing political repression of Ismaʿilis in Iraq and Iran, catalyzed al-Kirmānī's composition of *Maʿāṣim al-Hudā* as a reasoned rebuttal and affirmation of Fatimid descent (Ibn al-Jawzī, 1412; Ibn Khallikān, n.d.; al-Muqaddasī, 1996).

The philological analysis of the manuscript constitutes another major contribution. The surviving half of *Maʿāṣim al-Hudā* begins at chapter 31 of Book Three, devoted to the exclusive attributes (*khaṣāʾiṣ*) of Imam ʿAlī that no other Companion possessed. Each section ends with the formula "Abū Bakr has no share in this virtue," emphasizing the absolute singularity of ʿAlī's merits. Book Four enumerates sixteen qualities shared by both ʿAlī and Abū Bakr yet demonstrates ʿAlī's superiority in each. Contrary to an early bibliographical error in *al-Dharīʿa* by Āqā Buzurg Ṭihrānī (1984)—which, based on Majdūʿ's (1966) abbreviated catalogue, inferred that one section praised Abū Bakr—the full manuscript title of Book Five reveals that the discussion ultimately refutes Abū Bakr's eligibility for the Imamate. Thus, the study corrects earlier assumptions, establishing that *Maʿāṣim al-Hudā* is not an ecumenical work but a carefully reasoned demonstration of ʿAlī's preeminence. The analysis further notes that the loss of the first half of the manuscript occurred centuries before Idrīs ʿImād al-Dīn described it in the twelfth century, confirming its early fragmentation (Poonawala, 1977; Sazgīn, 1991). Through its structured chapters and repeated rational proofs, the treatise reflects al-Kirmānī's dual engagement with philosophical logic and scriptural authority.

The discussion section of the article situates *Maʿāṣim al-Hudā* within al-Kirmānī's broader intellectual project alongside *al-Maṣābīḥ fī Ithbāt al-Imāma*, *al-Aqwāl al-Dhahabiyya*, and *al-Kāfiyya*. Collectively, these works form a comprehensive defense of the Imamate written under increasing Abbasid hostility. *Maʿāṣim al-Hudā* exhibits a measured rhetorical tone, avoiding excessive invective against opponents while grounding its argumentation in rational discourse. Its concluding passage laments a world where "falsehood reigns over truth" and exhorts believers to adhere strictly to divine command rather than sectarian controversy—a probable allusion to the 1011 Baghdad decree (Walker, 1999; al-Kirmānī, 2007). This restrained style distinguishes the treatise from other Shiʿi refutations of the period and underscores al-Kirmānī's synthesis of theological conviction with philosophical composure.

In summary, *Maʿāṣim al-Hudā* constitutes a vital artifact of early eleventh-century Islamic intellectual history. It illuminates the intersection of theology and politics in the Fatimid–Abbasid era and demonstrates how Ismaʿili scholars employed reasoned polemic to affirm both doctrinal truth and dynastic legitimacy. Beyond serving as a rebuttal to al-Jāḥiẓ's *al-ʿUthmāniyya*, the text embodies an

Ismaʿili vision of leadership grounded in divine wisdom and rational order. By reintroducing this neglected manuscript through codicological and contextual analysis, the research contributes to the recovery of a missing chapter in Shiʿi philosophical heritage and deepens understanding of the dialectic between authority, knowledge, and faith in medieval Islam (Meisami, 2018; Daftary, 2004; Walker, 1999).

تاریخچه مقاله

دریافت شده در تاریخ ۹ مهر ۱۴۰۳
اصلاح شده در تاریخ ۱۵ آذر ۱۴۰۳
پذیرفته شده در تاریخ ۲۵ آذر ۱۴۰۳
منتشر شده در تاریخ ۱ دی ۱۴۰۳

پژوهش‌نامه تاریخ اسلام

دوره ۱۴، شماره ۵۶، صفحه ۵۲-۳۵

شاپا الکترونیکی: ۲۲۵۱-۹۷۲۶

معاصم الهدی ردیه‌ای کهن بر *العثمانیه* جاحظ و شرایط سیاسی ـ اجتماعی تألیف آن

احمد ابراهیمی زاده[۱]، مهدی مجتهدی[۲*]، حمیدرضا ثنائی[۲]

۱. دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران
۲. استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

***ایمیل نویسنده مسئول:** mmojtahedi@um.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

ابراهیمی‌زاده، احمد.، مجتهدی، مهدی.، و ثنائی، حمیدرضا. (۱۴۰۳). *معاصم الهدی* ردیه‌ای کهن بر *العثمانیه* جاحظ و شرایط سیاسی ـ اجتماعی تألیف آن. *پژوهش‌نامه تاریخ اسلام*، ۱۴(۵۶)، ۵۲-۳۵.

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

چکیده

بر *العثمانیه* جاحظ که امامت و فضایل حضرت علی(ع) را انکار کرده، ردیه‌های متعددی نوشته شده‌است. ردیه حمیدالدین کرمانی (درگذشته بعد از ۴۱۱) که قدمتی هزار ساله دارد با عنوان *معاصم الهدی والاصابه فی تفضیل علی علی الصحابه* یکی از کهن‌ترین آنهاست. تنها نیمه دوم از نسخه خطی این اثر در دسترس است که همچنان مغفول مانده و منتشر نشده‌است. در این پژوهش ضمن معرفی این اثر و تبیین جایگاه آن در آثار کرمانی و تعیین تاریخ تألیف آن، به شیوه توصیفی- تحلیلی کوشش شده تا به این سؤال پاسخ داده شود که شرایط سیاسی–اجتماعی چه تأثیری در تألیف این کتاب داشته است؟ به‌نظر می‌رسد انکار انتساب فاطمیان به حضرت علی(ع) از سوی خلافت عباسی که به تأیید برخی از علمای اهل سنت و شیعه رسیده بود، سبب شد تا کرمانی چهار کتاب در باب امامت بنگارد. *معاصم الهدی* یکی از آنهاست که رویکردی معتدل دارد اما بر خلاف تصور برخی از منابع، بابی در فضائل خلیفه اول در آن وجود ندارد.

کلیدواژه‌ها: جاحظ، *العثمانیه*، حمیدالدین کرمانی، *معاصم‌الهدی*، نسخه‌شناسی.

درآمد

معاصم‌الهدی در دفاع از وصایت و فضایل حضرت علی(ع) است که در رد رساله *العثمانیه* نوشته شد. به سبب ردیه یا نقض‌هایی که عالمان مسلمان بر این رساله سیاسی جاحظ نوشته‌اند، بسیار مورد توجه قرار گرفته است. البته بیشتر آنها از گزند روزگار مصون نمانده‌اند. از

این میان تنها نسخه‌هایی از نقض احمد بن‌طاووس و نسخه‌هایی از نقض حمیدالدین کرمانی موجود است. اثر نخست به زیور طبع آراسته شده اما هنوز *معاصم* الهدی حمیدالدین کرمانی به صورت خطی باقی مانده است.

هدف از تحقیق پیش‌رو تبیین شرایط سیاسی - اجتماعی است که نگارش *معاصم‌الهدی* را به دنبال داشت. این جستار با تکیه‌بر منابع کتابخانه‌ای فراهم آمده و بر توصیف و تحلیل متکی است. نخست شخصیت کرمانی از حیث گرایش‌ها، فعالیت‌ها، شرایط و نقش سیاسی - مذهبی و اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است. در ادامه به جایگاه کتاب در میان آثار کرمانی و دیگر ردیه‌های *العثمانیه* اشاره شده‌است. در پایان به تحلیل آنچه می‌توانسته منجر به نگارش *معاصم‌الهدی* شود پرداخته شده‌است. لازم به ذکر است که این تحقیق با تکیه‌بر متنی تصحیح شده از سوی نویسنده مسئول این مقاله و بر اساس نسخه عکسی موجود در کتابخانه تخصصی امیرالمؤمنین علی(ع) مشهد انجام شده[۱] و برای نخستین بار در عرصه آکادمیک به این کتاب کهن پرداخته می‌شود.

پیشینه پژوهش

افزون‌بر اشاراتی در کتاب *عیون الاخبار* داعی ادریس قرشی (۷۹۴-۸۷۲) از داعیان طیبی یمن، تنها در برخی فهرست‌ها مانند *فهرسه الکتب والرسائل...* اثر مجدوع، *الذریعه* آقابزرگ تهرانی، *تاریخ التراث العربی* از فواد سزگین، *زیست کتابشناسی ادبیات اسماعیلیه* اثر پوناوالا[۲] (۱۹۷۷) و *ادبیات اسماعیلیه* اثر ایوانف[۳] (۱۹۶۳) به *معاصم‌الهدی* اشاره شده‌است. به‌نظر می‌رسد طبق همین فهرست‌های مفصل، در میان آثار اسماعیلیان ردیه دیگری بر *العثمانیه* سراغ نداریم. به‌رغم قدمت و اهمیتی که *معاصم‌الهدی* دارد آن‌چنان که شایسته است مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است. برای نمونه در دو مقاله «موقف الشیعه من هجمات الخصوم» نوشته طباطبایی (۱۴۰۷) و «عثمانیه جاحظ و نقض‌های آن» اثر میرشریفی (۱۳۶۹ش) که در مجموع به ۱۱ ردیه *العثمانیه* پرداخته‌اند از ردیه کرمانی نامی برده نشده‌است. در تحقیقات معاصر، کتاب پل واکر[۴] (۱۹۹۹) تنها پیشینه قابل توجه در این زمینه است[۵] که به فارسی و عربی نیز ترجمه شده‌است. در این کتاب پنج مورد از *معاصم* یاد شده‌است. سرانجام باید به مقاله عسگری (۱۴۰۱ش) اشاره کنیم که بر اساس نسخه خطی کتابخانه مذکور کتاب را معرفی کرده و برخی از نسخ‌خطی دیگر آن را بر اساس فهرست کتابخانه مؤسسه مطالعات اسماعیلیه نام برده است. با بررسی این نوشته مشخص شد که تنها بخش «آشنایی با مطالب معاصم‌الهدی» در کمتر از دو صفحه با بخش مربوط در این مقاله مشابهت دارد و سایر موارد از جمله جایگاه کرمانی در دعوت، شرایط عصر او، زمینه‌های تألیف معاصم‌الهدی و تخمین زمان نگارش آن مدنظر نگارنده آن مقاله نبوده‌است.[۶]

---

۱. این پژوهش مرهون منابع موجود در کتابخانه تخصصی امیرالمؤمنین علی(ع)، مشهد است. نویسندگان به این وسیله مراتب قدردانی خود را از این کتابخانه اعلام می‌دارند.

2. Poonawala.

3. Ivanow.

4. P. Walker.

۵. مدخل «کرمانی، حمیدالدین» نوشته پل واکر در *دانشنامه جهان اسلام* هنوز به چاپ نرسیده و مدتی در سایت رسمی دانشنامه در دسترس بود ولی در حال حاضر دیگر قابل دسترسی نیست. از آنجا که مدخل یاد شده خلاصه‌ای بسیار مجمل از مطالبی است که نویسنده به تفصیل در کتابش آورده، در این مقاله به همان کتاب واکر ارجاع داده شد (برای نسخه غیر رسمی مدخل در سایت کتابخانه مدرسه فقاهت نک. https://lib.eshia.ir/23019/1/6422).

۶. شایان ذکر است که مقاله حاضر از دستاوردهای رساله دکتری است که از سال ۱۳۹۹ش آغاز شده‌است. طی فرآیند بررسی مقاله در سال ۱۴۰۲ش داور(ان) محترم از انتشار آن مقاله در نشریه میراث شهاب خبر دادند که از این بابت از آنان تشکر می‌کنیم.

حمیدالدین ابوالحسن احمد بن عبدالله کرمانی

یکی از جلوه‌های جذابیت *معاصم‌الهدی*، شخصیت مهم و تا حدودی ناشناس نگارنده آن یعنی حمیدالدین کرمانی است. کرمانی رئیس داعیان اسماعیلی در ایران و عراق در اواخر سده چهارم و اوایل سده پنجم هجری بود. او در یکی از حساس‌ترین و پرچالش‌ترین دوره‌های تاریخ دعوت اسماعیلی این مهم را بر عهده داشت. به تناسب جایگاه و نقش مهم کرمانی، در آثار عالمان معاصرش و دیگر منابع تاریخی اثری از او به چشم نمی‌خورد. از آنجا که هر گونه قضاوت در مورد شرایط سیاسی ـ اجتماعی نگارش *معاصم‌الهدی* بدون توجه به شخصیت کرمانی ناکافی است، در ابتدا به معرفی ابعادی از زندگی کرمانی که به نگارش *معاصم‌الهدی* مرتبط است، اشاره می‌شود.

احتمال داده‌اند کرمانی اهل ایران بوده و با کرمان ارتباط داشته است (Ivanow, 1963, p. 40). در گزارش‌های محدودی که درباره او وجود دارد به حضورش در عراق، شام و مصر اشاره شده ولی در مورد ارتباطش با ایران سخنی به میان نیامده است. برخی اشارات نشان می‌دهد که محل اصلی فعالیت کرمانی در عراق و بغداد، پایتخت عباسیان بوده‌است. چنان‌که عنوان کتابش *المجالس البصریه و البغدادیه* اشاره دارد، او در این شهرها حضور داشته و سلسله‌ای از سخنرانی‌ها را در هر یک از دو شهر برای اعضای دعوت یا شاید دیگران ایراد کرده است (Walker, 1999, p. 10).

از حمیدالدین کرمانی به‌عنوان مغز متفکر و رهبر فکری اسماعیلیه در سده‌های چهارم و پنجم هجری یاد می‌شود (landolt & others, 2008, p. 89). کرمانی نزد اسماعیلیه از احترام بسیاری برخوردار است و اغلب او را «سیدنا حمیدالدین» خطاب می‌کنند (نک. مجدوع، ۱۹۶۶، ص. ۹۵). او با لقب حجه العراقین، بزرگ‌ترین داعی اسماعیلیه در ایران و عراق در سال‌های پایانی سده چهارم و آغازین سده پنجم هجری و شخصیتی تاثیرگذار بر روند حوادث در این دوره بود. مانند دیگر داعیانی که در سرزمین‌های متخاصم زندگی می‌کردند و شرایط محرمانه را رعایت می‌کردند، جزئیات اندکی در مورد زندگی او می‌توان یافت (Daftary, 2012, p. 639). تا چندی پیش اطلاعات چندانی از کرمانی در دسترس نبود تا اینکه در سال ۱۹۵۰ مجموعه‌ای از آثار کرمانی از خلال مجموعه‌ای کاملاً محرمانه و خصوصی از کتابخانه‌های طیبی که نزدیک به هزار سال از چشم و دسترس خارجیان مخفی نگه داشته شده بود، به دست آمد (Walker, 1999, p. 28). بنابراین، همه آنچه از کرمانی می‌دانیم از اشاراتی است که در نوشته‌های او آمده یا از طریق توصیفات و منابعی است که داعیان طیبی یمن در سده‌های بعد گردآوری کرده‌اند.

جایگاه کرمانی در دعوت

عمادالدین (۱۴۲۰، ج. ۶، ص. ۲۴۹-۲۸۱) که نوزدهمین رئیس داعیان طیبی یمن بود و از سال ۸۲۲ تا پایان عمر (۸۷۲) این مسئولیت را بر عهده داشت، کرمانی را «حجه العراقین» لقب داده است. دلیلی بر عدم صحت این انتساب به کرمانی وجود ندارد (Walker, 1999, p. 10). «حجه» در مراتب داعیان اسماعیلی در جایگاه دوم قرار می‌گیرد. «باب» در رأس دعوت قرار داشت و حجت‌های دوازده‌گانه از طریق مکاتبه با او در ارتباط بودند. در آن دوره خَتکین، باب و کرمانی، حجه بود. کرمانی به نوبه خود در رأس داعیان بسیاری قرار داشت که مسئولیت تعلیم آنان را بر عهده داشت و زمانی که یکی از داعیان مسئله‌ای را نمی‌دانست با او مشورت می‌کرد. مراتب دعوت چنان‌که کرمانی در *راحه العقل* بیان کرده بدین شرح است: مشرع، اساس، امام، باب، حجه، داعی بلاغ، داعی مطلق، داعی محصور، ماذون مطلق، ماذون محصور، مکاسر (کرمانی، بی‌تا ب، ج. ۱، ص. ۳۴-۳۸). داعی ادریس همچنین کرمانی را «حجه القائم» خطاب کرده (عمادالدین، ۱۴۲۰، ج. ۵، ص. ۱۷۰؛ ج. ۶، ص. ۳۰۶) که نشان می‌دهد فعالیت کرمانی با دوره الحاکم بامر الله فاطمی (۳۸۶-۴۱۱) همزمان بوده‌است. بنابراین باید کرمانی را رئیس داعیان عراق و ایران در دوره الحاکم بامر الله فاطمی شمرد. شخصیت خاص و توانایی کرمانی در امر دعوت

سبب شد که در دوره سخت خداانگاری الحاکم به مصر دعوت شود (سال ۴۰۵) تا در دفع این فتنه، داعی الدعات قاهره، ختکین الضیف را یاری بدهد. زیرا در این عصر غلات دروزی با ترویج اندیشه‌های خویش عاملی برای ایجاد تفرقه وآشوب جامعه اسماعیلی شده بودند (رئوفی، واسعی و سید، ۱۴۰۰، ص. ۲۳۸). او با تسلط کامل به فلسفه ارسطو ـ نوافلاطونی و تسلط بر زبان عبری و کتب مقدس عهد عتیق و متون مسیحیت، سنت عقلی دعوت را تقویت کرد (همان، ص. ۲۴۵). با استناد به *عیون الاخبار* داعی ادریس گفته شده که فعالیت‌های کرمانی در آن دوره سبب شد تا الحاکم به او لقب «الصادق الامین» بدهد (جان احمدی، ۱۳۹۰، ص. ۷۸). اما داعی ادریس تصریح کرده که این لقبی است که الحاکم به ختکین داده بود (عمادالدین، ۱۴۲۰، ج. ۶، ص. ۲۸۴).

شرایط سیاسی – اجتماعی عصر کرمانی

کرمانی در حالی به ایفای نقش پرداخت که شرق جهان اسلام شرایط ویژه‌ای را تجربه می‌کرد. آل‌بویه با تسلط بر بخش‌های بزرگی از ایران و عراق حکومت قدرتمندی را تشکیل داده بودند. بعد از تسلط بر بغداد (۳۳۴) انتظار می‌رفت که بویهی‌ها که مذهب زیدی داشتند، خلافت عباسی را سرنگون کنند. ولی آنان عباسی مطیع را بر علوی مطاع، ترجیح دادند. در نتیجه خلافت عباسی را به شکل ضعیف شده ابقا کردند و قدرت را در دستان خود نگه داشتند. تسلط فاطمیان بر مصر و شام نقطه عطفی در تاریخ تحولات بود؛ چون استقرار دولت فاطمی در مصر در سال۳۵۹، تنها جایگزینی دولتی به جای دولت پیشین نبود بلکه سرآغاز جدال‌های فکری، مذهبی و سیاسی بود. فاطمیان عقایدی مذهبی داشتند که دعاوی سیاسی‌شان از آن نشأت می‌گرفت (بادکوبه، بیات و فضلی، ۱۳۸۹، ص. ۲۸). آنان ـ که خود را از نسل پیامبر(ص) و جانشینان حقیقی ایشان معرفی می‌کردند ـ خلافتی ایجاد و مردم را به اطاعت از خود دعوت کردند. در آن زمان سران قبایل عرب شیعه بر مناطق مختلف عراق، شام و جنوب ایران حکمرانی می‌کردند و خراج‌گزار عباسیان و آل بویه بودند. تلاش فاطمیان برای گسترش قلمروشان در شرق و تسلط بر قبایل یاد شده یک دوره هشتاد و هفت ساله از تنش‌ها را رقم زد (۳۵۹-۴۴۷) که آل‌بویه و عباسیان از سویی و فاطمیان از سوی دیگر برای مطیع ساختن این قبایل تلاش می‌کردند. ابتدا سعد الدوله حمدانی حاکم حلب با فاطمیان قرارداد بست و ایشان را به رسمیت شناخت. آل مسیب نیز در سال ۳۸۲ در نصیبین به نام فاطمیان خطبه خواندند. قرواش بن مقلد حاکم موصل نیز در سال ۴۰۱ به نام فاطمیان خطبه خواند. ابوالمعالی قریش، حاکم بعدی موصل، هم از فاطمیان خلعت دریافت کرد (سال ۴۴۸) و به بساسیری کمک کرد تا وارد بغداد شود و حکومت یک ساله خود را استوار سازد. در این ماجرا دبیس بن صدقه مزیدی حاکم حله نیز همکاری داشت و از فاطمیان خلعت دریافت کرده بود. از دیگر کسانی که با بساسیری همکاری داشتند، ثمال بن صالح مرداسی حاکم حلب بود که به پاس خدماتش حکومت بیروت، عکا و جبل را از مستنصر فاطمی دریافت کرد (قاضی خانی، ۱۳۹۴، ص. ۶۴). به باور برخی، کرمانی هم به آل بویه و هم به فاطمیان به طور همزمان وابسته بود (Meisami, 2018, p. 27).

آنچه زمینه گسترش حکومت فاطمیان را فراهم می‌ساخت شبکه‌ای منسجم و گسترده از داعیانی بود که در مناطق مختلف مشغول فعالیت بودند. دعوت بر جذب سران قبایل و افراد صاحب نفوذ تمرکز داشت (Daftary, 2012 , p. 639). سازمان دعوت فاطمی از ابتدای تشکیل به صورت هسته‌های سری از حامیان دولت اسماعیلی شکل گرفت. این هسته‌ها که با هدف ساقط کردن حکومت عباسی و بی‌اعتبار کردن مشروعیت آنان فعالیت می‌کرد، رفته رفته گسترش یافت (جان احمدی، ۱۳۸۵، ص. ۷۸). منابع تاریخی مربوط به این دوره در خصوص تشکیلات دعوت فاطمی در ایران و عراق و افرادی که در آن نقش داشتند، ساکت‌اند.

کرمانی از اماکن مختلفی از جمله جیرفت، طبرستان، گیلان، شیراز، و مواضع دیگری در غرب و شرق جهان اسلام یاد کرده‌است که گستره و عمق دعوت را نشان می‌دهد (Walker, 1999, p. 49). به گفته او، دعوت الحاکم بامر الله امیر مومنان بر پاست و هیچ شهر و

بقعه‌ای از سرزمین‌های اسلامی نیست مگر داعیان او در آنجا هستند و با تبلیغ امامتش مردم را به طاعت خدا می‌خوانند و به واسطه او به سوی توحید الهی دعوت می‌کنند. هر جا ممکن باشد دعوت آشکار و هر جا که ممکن نباشد پنهانی است (کرمانی، ۱۹۹۶، ص. ۱۰۷-۱۰۸).

همزمان با فعالیت کرمانی در بغداد، شریف رضی نقابت داشت. پس از درگذشت او در سال ۴۰۶، برادرش شریف مرتضی به نقابت منصوب شد. در همان دوره شیخ مفید در بغداد مجلس درسی داشت. اما در آثار هیچ یک از علمای برجسته این عصر نامی از کرمانی نیست. در نوشته‌های شیخ مفید ردی بر کرمانی نامی در خصوص برتری رسول خدا بر دیگر پیامبران هست. این کرمانی نباید حمیدالدین کرمانی باشد (Walker, 1999, p. 15-16). البته می‌توان انتظار داشت که او اندکی پیش از این زمان هم در سمت رئیس داعیان عراق و ایران مشغول به کار بوده باشد. در آن زمان تقریبی حوادثی توسط اسماعیلیه رقم خورد که نشان می‌داد دعوت اسماعیلی کار خود را با جدیت و جسارت در ایران و عراق دنبال می‌کند و به توفیقاتی دست یافته که واکنش خلیفه عباسی، القادر را به دنبال داشت:

۱. در سال ۳۹۸ در جریان درگیری که در بغداد رخ داد، گروهی فریاد می‌زدند «یا منصور یا حاکم» و همبستگی خود را با الحاکم بامر الله فاطمی اعلام کردند (ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج. ۱۵، ص. ۵۸).

۲. سال ۴۰۱ قرواش بن مقلد در سرزمین‌های تحت حکومتش (موصل، انبار، مدائن، کوفه و برخی از شهرهای دیگر) به نام الحاکم خطبه خواند (همان، ج. ۱۵، ص. ۷۴-۷۷؛ ابن اثیر، ۱۹۹۷، ج. ۷، ص.۵۷۱-۵۷۲).

۳. در سال ۴۰۳ سلطان محمود غزنوی نامه‌ای برای خلیفه فرستاد که در آن از سلطان خواسته شده بود به دعوت الحاکم بپیوندد. سلطان محمود این نامه را دریده و آب دهان بر آن انداخته بود (ابن‌جوزی، ۱۴۱۲، ج. ۱۵، ص.۹۲؛ قس. ابن تغری بردی، بی‌تا، ج. ۴، ص.۲۳۲).

۴. درسال ۴۰۷ فخرالملک، وزیر خلیفه و حاکم بغداد (وزارت. ۴۰۱ الی ۴۰۷) به شکل مبهمی کشته شد و گویا قتلش با فاطمیان بی‌ارتباط نبود. فخرالملک همان کسی است که کرمانی *المصابیح فی اثبات الامامه* را خطاب به او نوشته است چون در خصوص امامت الحاکم برایش شبهه پیش آمده بود (کرمانی، ۱۹۹۶، ص. ۱۴-۱۵). بعدها در سال ۴۵۷ فرزند فخرالملک، ابوشجاع محمد اشرف بن محمد، برای مدتی کوتاه دو مرتبه وزارت مستنصر فاطمی در مصر را عهده دار شد (مقریزی، ۱۹۹۶، ج. ۲، ص. ۲۷۱). آنچه در برخی منابع در مورد علت قتل فخرالملک بیان شده مبهم است. گفته شده کسی از نزدیکانش مردی را کشت و وزیر به دادخواهی همسرش اعتنا نکرد و نفرین زن دامن وزیر را گرفت (ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج. ۱۵، ص. ۱۲۴). ابن خلکان (بی‌تا، ج. ۵، ص. ۱۲۶) گزارشی از اعدام فجیع او به دستور مخدومش ابو شجاع (۴۰۳-۴۱۵) در نزدیکی اهواز ذکر کرده است.

آخرین اثر کرمانی در مصر، *رساله الواعظه*، ردیه‌ای است که در سال ۴۰۸ نگارش یافته است. او سپس به عراق بازگشت و آخرین ویرایش *راحه العقل* را در سال ۴۱۱ به پایان رساند. زمان بازگشت کرمانی مشخص نیست. در نوشته‌های دروزی نامی از کرمانی نیست. این را دلیلی بر این مطلب دانسته‌اند که کرمانی در اوایل سال ۴۱۰ مصر را ترک کرده و در حوادث مهم بعدی شرکت نداشت. به هر حال کرمانی در سال ۴۱۱ که الحاکم بامر الله غایب شد، از چشم ما غایب شده‌است (Walker, 1999, p. 24).

جایگاه *معاصم‌الهدی* در میان آثار کرمانی

کرمانی از پرکارترین نویسندگان اسماعیلی و ظاهراً دانشمندترین و آگاه‌ترین نویسنده اسماعیلی دوره فاطمیان است (Ivanow, 1963, p. 40). قدیم‌ترین فهرست‌نامه‌ای که می‌توان در آن از آثار کرمانی سراغ گرفت *عیون الاخبار* به قلم داعی ادریس قرشی (۷۹۴-

۸۷۲) است که از داعیان طیبی یمن بود. ادریس عمادالدین هجده اثر کرمانی را که در دسترس بوده و آنها را دیده چنین نام برده است: *راحه العقل*، کتاب *الریاض*، کتاب *العقاید و لباب الفوائد*،کتاب *تنبیه الهادی و المستهدی*، کتاب *الخزائن فی فنون العلم و التاویل*، کتاب *المصابیح* ،کتاب *الاقوال الذهبیه*، *جزء دوم از معاصم‌الهدی و الاصابه فی تفضیل علی علی الصحابه*، *الرساله الدریه*، *الرساله الرضیه*، *الرساله اللازمه*، *رساله الروضه*، *رساله الزاهره*، *رساله الحاویه*، *مباسم البشارات*، *الرساله الواعظه*، *الرساله الکافیه*، *الرساله الوضیئه فی معالم الدین و اصوله*. او در ادامه ده اثر از کرمانی نام برده که در یمن در دسترس نبوده: *رساله الفهرست*، *رساله المفاوز و الحدائق*، *الرساله التاویلیه*، *تاج العقول*،*کتاب میدان العقول فی المعاد*، *کتاب النقد و الالزام*، *کتاب المقاییس و جزء نخست معاصم‌الهدی و الاصابه فی فضل علی علی الصحابه*، *اکلیل النفس و تاجها*، *المجالس البغدادیه و البصریه* (عمادالدین، ۱۴۲۰، ج. ۶، ص. ۲۸۴-۲۸۸).

به عقیده ایوانف اگر چه کرمانی نویسنده پر کاری بوده اما بسیاری از آثارش از بین رفته است. آنچه باقی مانده هم با تردید می‌توان گفت که همان است (Ivanow, 1963, p. 41)؛ اما واکر، به طور خاص از میان کتاب‌های نام برده شده در بالا، انتساب دو کتاب *العقاید* و *الفوائد* به کرمانی را انکار کرده است (Walker, 1999, p. 29). ناگفته نماند که نمی‌توان ترتیب زمانی این آثار را مشخص کرد. چرا که برای مثال بسیار اتفاق افتاده که نسخه‌برداران نام کتاب‌های دیگر را به اشتباه در اثر درج کنند؛ چنان‌که در *الریاض* از *راحه العقل* و در *راحه العقل* از *الریاض* یاد شده‌است (Ivanow, 1963, p. 40).

سزگین (۱۹۹۱، ج. ۳، ص. ۲۷۲-۲۷۶) نسخه‌های به‌جا مانده از آثار کرمانی در کتابخانه‌های مختلف را معرفی و مشخصات آن را ذکر کرده است و از بیست رساله نام برده که نسخه‌هایی از آنها موجود است. تاکنون تنها هفت اثر منسوب به کرمانی انتشار یافته که عبارتند از: *الاقوال الذهبیه*، *کتاب الریاض فی الحکم بین الصادین صاحبی الصلاح و النصره*، *مجموعه رسائل الکرمانی*، *المصابیح فی اثبات الامامه*، *راحه العقل*، *رساله الاسبوع دور السطر*، *الرساله الوضیئه فی معالم الدین و اصوله* (برای اطلاع از محل و مشخصات چاپ این آثار نک. Daftary, 2004, p. 124-128). ناگفته نماند که *اسبوع دور السطر* در زمره کتاب‌های کرمانی ذکر نشده‌است. چنان‌که سزگین نیز اشاره کرده انتساب این اثر به کرمانی جای تردید دارد.

طبق آنچه ادریس به‌عنوان آثار موجود و غیر موجود کرمانی نام برده، کرمانی بیست و هشت اثر داشته است؛ اما چرا او در پایان گفته است: «این‌ها ۲۹ کتاب‌اند که همگی به کرمانی منسوب هستند» (عمادالدین، ۱۴۲۰، ج. ۶، ص. ۲۸۴-۲۸۸)؟ نکته در این است که *معاصم‌الهدی* در این بین دو مرتبه شمارش شده‌است. یک بار نیمه نخست آن در میان کتاب‌هایی که در یمن موجود نبوده و داعی به آنها دسترسی نداشته و بار دیگر نیمه دومش در بین کتاب‌هایی که داعی در اختیار داشته است. لذا ۲۸ اثر درست است نه ۲۹ اثر. ناگفته نماند برخی از جمله مصطفی غالب، مصحح مشهور آثار اسماعیلیان، گمان کرده‌اند که نام این اثر به دو کتاب مختلف تعلق دارد و کرمانی دو کتاب داشته است، یکی *معاصم‌الهدی* در رد *العثمانیه* و دیگری *الاصابه فی تفضیل علی علی الصحابه* (نک. غالب، ۱۹۶۷، ص. ۴۶). این اشتباه هم ناشی از عدم دسترسی به نسخه خطی کتاب است و هم عدم آشنایی با فهرست مجدوع. به این ترتیب *معاصم الهدی* در میان آثار کرمانی حائز چند ویژگی است. نخست این‌که تنها ردیه شناخته شده بر *العثمانیه* جاحظ است که از سوی اسماعیلیان نگاشته شده؛ دوم این‌که با وجود قدمت آن هنوز بخشی از متن آن به صورت خطی باقی مانده و هنوز به چاپ نرسیده است.

العثمانیه جاحظ

در عرصه ردیه‌نگاری آثار فراوانی در جهان اسلام تدوین شده‌است. در این میان ردیه‌های کلامی به سه نوع گروه‌محور، فردمحور و موضوع‌محور تقسیم می‌شوند. تا حدود اواخر قرن چهارم هجری، بر اساس *الفهرست* ابن ندیم، ۳۶۹ ردیه در کلام، فقه، علوم قرآن و حدیث،

فلسفه و منطق شناخته شده که معتزلیان بیشترین سهم را در تألیف آنها داشته‌اند. ردیه‌های فردمحور که بر فرد یا آثار افراد نگاشته شده، بیش از همه متوجه معتزلیان و مناقشات کلامی میان آنهاست. ردیه‌های موضوع‌محور، به مسائلی همچون امامت، نبوت، معاد و قرآن بیشتر توجه کرده و بوم اصلی ردیه‌نویسان، بغداد است (طاووسی، پاکروان و سالاریان، ۱۴۰۱، ص. ۱-۲). فهارس کهن تا نیمه قرن پنجم هجری تعداد ردیه‌های تألیف شده توسط شیعیان را حدود ۱۷۲ مورد نشان می‌دهند (پاکروان، ولوی و طاووسی، ۱۳۹۹، ص. ۴۰)؛ که در این میان شیخ مفید با ۲۶ ردیه، پراثرترین فرد است (همان، ص. ۴۷).

العثمانیه جاحظ یکی از مشهورترین آثار معتزلیان محسوب می‌شود که در آن کوشیده فضائل امیرالمؤمنین علی(ع) را انکار کند. به قول مسعودی (۱۴۰۹، ج. ۳، ص. ۲۳۷) «طلبا لإماته الحق و مضاده لأهله، والله متم نوره و لو کره الکافرون». لازم به ذکر است که تنها نسخه شناخته شده از این کتاب در مجموعه وقف فاضل احمد پاشا در کتابخانه کوپریلی ترکیه به شماره ۸۱۵ نگهداری می‌شود (ششن، ایزگی و آقپکار، ۱۹۸۶، ج. ۱، ص. ۳۹۶). عنوانی که در فهرست برای این اثر آمده، «*الرساله العثمانیه (مقالات العثمانیه)*» و تاریخ کتابت آن حدود قرن ششم هجری تخمین زده شده‌است. خط آن نسخ و در ۲۰۷برگ است. آغاز آن: «ثم انا مخبرون عن مقاله العثمانیه بالله نستهدی و ایاه ...» و پایان آن: «هذه جمل قول العثمانیه والحمدلله کثیرا ...» است (ششن، ایزگی و آقپکار، همانجا). در دو صفحه مانده به پایان اثر، عبارت «هذا جمل جوابات العثمانیه بجمل مسایل الرافضه والزیدیه» به چشم می‌خورد.

این نسخه نخستین بار توسط حسن سندوبی در قاهره به سال ۱۳۵۲ منتشر شد. اما مهمترین چاپ آن به کوشش عبدالسلام هارون در قاهره به سال ۱۹۵۵/۱۳۷۴ تصحیح و منتشر شد. این چاپ ویژگی مهمی دارد و آن این‌که مصحح، نقل‌های ابن ابی الحدید از ردیه اسکافی بر جاحظ را گردآورده و در انتهای کتاب منتشر کرده است. علی بوملحم (بیروت، ۲۰۰۲) در ضمن مجموعه *رسائل الجاحظ: الرسائل السیاسیه* بار دیگر کتاب را منتشر کرد. آخرین بار در عربستان با عنوان *جمل جوابات العثمانیه بجمل مسایل الرافضه والزیدیه* به تحقیق ابوالفضل قونوی (ریاض، ۱۴۳۵) منتشر شده‌است.

ناگفته نماند که بنا به نقلی گویا جاحظ پس از تألیف *العثمانیه* کتاب دیگری با هدف تکمیل و ذکر موارد جامانده از *العثمانیه* نوشته و آن را *کتاب مسائل العثمانیه* نامیده است (مسعودی، ۱۴۰۹، ج. ۳، ص. ۲۳۸). به‌نظر می‌رسد کتاب اخیر مورد نقد قرار نگرفته و دست کم اغلب ردیه‌ها ناظر به کتاب نخست بوده‌است.

پس از نگارش *العثمانیه*، پاسخ به این کتاب از مهمترین مسائل مورد توجه علمای شیعه بوده‌است و یکی از علل شهرت آن، چه بسا ردیه‌هایی بود که به سرعت از سوی شیعیان و حتی غیر شیعیان بر آن نگاشته شد.

رویکردی به داده‌های *معاصم‌الهدی*

عنوان اثر چنان‌که در ابتدای نسخه آمده چنین است: «معاصم‌الهدی و الاصابه فی تفضیل علی علی الصحابه اباره بها لمبانی الکتاب العثمانیه و اناره للمبتغی فی الکتاب بالحجج البرهانیه». سزگین (۱۹۹۱، ج. ۳، ص. ۳۷۳) به تبعیت از ایوانف (Ivanow, 1963, p. 41) این اثر را جدلی و علیه جاحظ توصیف کرده است. البته به‌نظر می‌رسد کرمانی رویکرد هجومی از خود نشان نداده و تنها سه بار از جاحظ نام برده و در هیچ مورد از *العثمانیه* نقل قول نکرده است (کرمانی، بی‌تا الف، ص. ۹۴ب، ۹۳ب، ۱۰۳أ). او تنها دو بار از لقب «صاحب *العثمانیه*» یاد کرده است (همان، ص. ۶۶أ، ۹۰أ) که در این موارد نیز مطلبی را برای نقد از کتاب نقل نکرده است. تنها در دو مورد از او مطالبی را نقل و بدان پاسخ داده است (همان، ص. ۸۲أ، ۸۰ب). از خود *العثمانیه* به تنهایی، یک بار نام برده ولی نه برای نقل قول و پاسخ به آن (همان، ص. ۹۴ب).

معاصم‌الهدی در پنج باب تنظیم شده که هر باب شامل فصولی است. کرمانی در نظر داشته که هر فصل از کتاب به صورت مستقل اثبات کننده برتری حضرت علی(ع) باشد و بر خلاف معمول برای فهم غرض، نیاز به مطالعه همه کتاب نباشد (همان، ص. ۶۰ ب).

از توصیف *الذریعه* چنین به ذهن می‌آید که باب پنجم *معاصم‌الهدی* اثبات کننده برتری حضرت علی(ع) نیست؛ چرا که در مورد فضایل ابوبکر است (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ج. ۲۱، ص. ۱۹۶). این توصیف می‌تواند ناشی از آن باشد که آقابزرگ نسخه‌ای از کتاب را ندیده و برداشت او از منبع واسط بوده‌است. بررسی ما نشان داد که دانش او درباره این کتاب متکی‌بر اثر مجدوع (متوفای۱۱۸۳ یا ۱۱۸۴) است. ظاهراً از جلد هفدهم *الذریعه* به بعد، یادکرد کتاب‌های اسماعیلیان رو به فزونی می‌گذارد و این از آن‌رو بود که *فهرست* مجدوع، که از منابع ایوانف در تألیف کتاب ادبیات اسماعیلیه بود و افراد معدودی از آن اطلاع داشتند از سوی علی نقی منزوی، یکی از فرزندان آقا بزرگ تهرانی، تصحیح و منتشر شده‌است (حق‌شناس، ۱۳۷۷، ص. ۱۹). در *فهرست* مجدوع (۱۹۶۶، ص. ۹۶) هنگام معرفی *معاصم‌الهدی* بخشی از عنوان باب مذکور یعنی «و الامور السالبه ایاه شرف الامامه» افتاده است. حال آن‌که در نسخه خطی، عنوان باب پنجم بدین شکل است: «فی ذکر فضائل أبی بکر وماله من الحظوه والکرامه والأمور السالبه إیّاه شرف الإمامه وما یلزم الکافّه علی طبقاتها بمعارفها التی لا شکّ فیها من الإقرار بکون علیّ علیه السلام هو المختار للإمامه والمصطفی بعد النبیّ صلی الله علیه وآله للخلافه فی الأمّه والزعامه وغیر ذلک» (کرمانی، بی‌تا الف، ص. ۸۷أ- ۸۷ب). در نتیجه هدف کرمانی از نگارش باب پنجم نیز اثبات برتری حضرت علی(ع) بر ابوبکر بوده‌است.

نیمه نخست کتاب مفقود است و به گفته پوناوالا مفقود شدنش به مدت‌ها پیش از اینکه داعی ادریس (متوفای۸۷۲) گزارش خود را درباره این کتاب بنویسد، اتفاق افتاده است (Poonawala, 1977, p. 98). بخش به جا مانده از فصل سی و یکم از باب سوم آغاز می‌شود. این باب مربوط به خصایص حضرت علی(ع) است. یعنی ویژگی‌هایی که فقط حضرت علی(ع) از آن بهره‌مند بودند و دیگر صحابه از آن بی بهره بودند. کرمانی در عنوان و نتیجه‌گیری همه فصل‌های این باب به اینکه ابوبکر از این صفت بی‌بهره است، اشاره کرده است. این در همه فصل‌های باقی مانده از باب سوم کتاب ـ که در مورد خصایص است ـ مشهود است. این باب شامل شصت و چهار فصل است که بیش از نیمی از آنها از ۳۱-۶۴ در اختیار ما است. هر فصل این باب با عنوانی شروع می‌شود که در آن به خصیصه مورد بحث اشاره شده و تأکید شده که ابوبکر از آن بی‌نصیب است: «... ولیس لأبی بکر فیه حظّ البتّه». همچنین در پایان فصل نیز بر همین نکته تأکید شده‌است.

باب چهارم کتاب در مورد صفاتی است که حضرت علی(ع) و ابوبکر هر دو از آن بهره‌مند بودند؛ اما حضرت علی(ع) در آن صفات بر ابوبکر تفضیل یا برتری داشت. این بخش ۱۶ فصل دارد و کرمانی شانزده فضیلت یا صفت مشترک برای حضرت علی(ع) بر شمرده و در این صفات حضرت علی(ع) را بر ابوبکر برتری داده است. به بیان کرمانی هدفش از نگارش این باب برطرف کردن این تصور بوده که حضرت علی(ع) و ابو بکر هر دو به شهادتین اقرار کردند و هر دو اهل طهارت، نماز، ورع، زکات و عمل به اوامر و نواهی الهی بودند و هر دو در دین با هم برابرند (کرمانی، بی‌تا الف، ص. ۶۱أ).

با توجه به شواهد پیش‌گفته اگر چه کرمانی این اثر را ردیه *العثمانیه* نامیده است، اما این کتابی در سبک خصایص و فضایل است که با هدف اثبات برتری حضرت علی(ع) نگاشته شده‌است.

زمینه‌های تألیف *معاصم‌الهدی*

هدف اصلی عالمان شیعه که بر *العثمانیه* ردیه نگاشتند، دفاع از کیان امامت شیعی بود که توسط جاحظ انکار شده بود. جاحظ از وابستگان دربار عباسی بود و در *العثمانیه*، امامت از منظر شیعه را نقض کرد تا مقدمه‌ای برای *العباسیه* باشد که در آن از حق موروثی

عباسیان به خلافت رسول خدا(ص) دفاع شده‌است (حاجری، بی‌تا، ص. ۱۹۳). بنابراین اهداف سیاسی آشکارا در نگارش *العثمانیه* نقش داشته است.

از میان ردیه‌هایی که بر *العثمانیه* جاحظ نگاشته شده، *معاصم‌الهدی* تنها ردیه نگاشته شده توسط مؤلفی اسماعیلی است. از این حیث نگارش *معاصم‌الهدی* در میان آثار اسماعیلیه بی‌مانند است. شواهد تاریخی حکایت از این دارد که تقابل سیاسی میان عباسیان و فاطمیان نیز در نگارش *معاصم‌الهدی* بی‌تأثیر نبوده‌است. موارد پیش‌گفته از فعالیت‌های کرمانی و تشکیلات پنهان دعوت اسماعیلی در عراق و ایران و شاید موارد دیگر زنگ خطری برای حاکمان عراق و ایران بود. در عراق خلیفه القادر (حک. ۳۸۱-۴۲۲) و در ایران سلطان محمود غزنوی (حک. ۳۸۷-۴۲۱)، مقابله با گسترش اسماعیلیه را در کانون توجه خود قرار دادند.

خلیفه القادر، ابوبکر باقلانی متکلم را واسطه کرد تا برای پاسخ نظامی به قرواش با عمید الجیوش بویهی صحبت کند. یک تهدید نظامی عمید الجیوش کافی بود تا قرواش دوباره خطبه را به نام عباسیان برگرداند. (ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج. ۱۵، ص. ۷۷). در ۴۰۷ فخرالملک وزیر (وزارت. ۴۰۱ الی ۴۰۷) که با فاطمیان در ارتباط بود به شکل فجیعی اعدام شد (ابن خلکان، بی‌تا، ج. ۵، ص. ۱۲۶). به نقل بیهقی (۱۳۷۴، ج. ۱، ص. ۲۲۹)، خلیفه به سلطان محمود نوشت که وزیرش حسنک را به خاطر ارتباط با فاطمیان اعدام کند ولی سلطان مخالفت کرد. جواب سلطان این بود که «من از بهر قدر عبّاسیان انگشت در کرده‌ام در همه جهان و قرمطی می‌جویم؛ و آنچه یافته آید و درست گردد، بر دار می‌کشند» (همان، ج. ۱، ص. ۲۳۰). منظور از قرمطی در این عبارت اسماعیلی است که وزیر سلطان محمود، حسنک، نیز به همکاری با آنان متهم شده بود. با مرگ سلطان محمود و به قدرت رسیدن سلطان مسعود، حسنک به اتهام ارتباط با فاطمیان اعدام شد (همان، ج. ۱، ص. ۲۳۳-۲۳۴).

خلیفه القادر، اصطخری، متکلم معتزلی را تشویق کرد که بر اسماعیلیه ردیه بنویسد (نک. ابن اثیر، ۱۹۹۷، ج. ۷، ص. ۵۹۴). ولی از همه مهمتر گردهمایی بغداد در ۴۰۲ بود. در این گردهمایی که توسط دیوان خلافت برگزار شد، اعلامیه‌ای صادر شد که همه بزرگان اهل سنت و شیعه از جمله شیخ مفید و سید مرتضی آن را تأیید کردند. در این اعلامیه آمده بود که فاطمیان از فرزندان دیصان بن سعید خرمی هستند و نسبشان به هیچ‌یک از فرزندان حضرت علی(ع) نمی‌رسد و در مغرب به دروغ خود را از فرزندان حضرت علی(ع) خوانده‌اند (همان، ج. ۱۵، ص. ۸۲-۸۳).

جای تعجب نیست که کرمانی در *مباسم البشارات*، احمد (القادر خلیفه) و محمود (غزنوی) را بزرگترین دشمنان الحاکم خوانده است (کرمانی، ۱۹۸۷، ص. ۱۲۹-۱۳۰). با توجه به اینکه کرمانی *مباسم البشارات* را در بدو ورود به مصر (۴۰۵) نوشت (Walker, 1999, p. 33) نتیجه می‌گیریم که کرمانی در سال‌های پایانی پیش از رفتن به مصر فشار بسیاری را از سوی خلیفه القادر و سلطان محمود احساس می‌کرد. این فشارها به نوعی با نگارش *معاصم‌الهدی* و چند اثر دیگر کرمانی در مورد امامت همزمان است. مطابق شواهدی که واکر به دست آورده کرمانی در این دوره تا پیش از سفر به مصر چهار اثر نگاشت که هر کدام به نحوی با امامت مرتبط هستند:

۱. نخستین اثر *المصابیح فی اثبات الامامه* است. کرمانی در این کتاب چکیده‌ای از ویژگی‌های فرمانروای آرمانی آورده و نشان داده که از خاندان الحاکم تنها او دارای چنین ویژگی است (al-Kirmānī, 2007, p. 6). ۲. اثر دیگر *الاقوال الذهبیه* است که رد *الطب الروحانی* ابوبکر رازی است. تأکید کرمانی در این کتاب بر این است که رازی در معارضه امراض روحی نفعی نمی‌رساند. در نظر کرمانی بیماری روحی جز از راه طب نبوی دین شفا پیدا نمی‌کند که کرمانی آن را امام زنده و دعوت او می‌خواند (Walker, 1999, p. 37). کرمانی پس از پاسخ به ابوبکر رازی به مقابله با جاحظ پرداخت. ۳. *معاصم‌الهدی* ردیه‌ای بر *العثمانیه* جاحظ است که شایستگی حضرت علی(ع) را برای خلافت انکار کرده بود و وعده داده بود که رساله‌ای در دفاع از گفتمان عباسیان بنگارد که در *العباسیه* این کار را انجام داد. کرمانی در

معاصم‌الهدی به *العثمانیه* که جانب عباسیان را گرفته بود پاسخ داد (Walker, 1999, p. 38). ۴. آخرین اثری که کرمانی در عراق نوشت ردی بر امام زیدی المؤید بالله احمد بن حسن است که در نواحی قزوین حکومت می‌کرد و در حوالی ۴۱۱ وفات یافت. این شخص امامت الحاکم را انکار کرده بود. کرمانی انکار این شخص را در رساله‌ای به نام کافیه پاسخ داد (نک. کرمانی، ۱۹۸۷، ص. ۱۴۹).

تخمین زمان نگارش

تاریخی که در برخی نگاشته‌های کرمانی ذکر شده بین سال‌های ۳۹۹ تا ۴۱۱ است که همگی به الحاکم بامر الله (حک. ۳۸۶ تا ۴۱۱) تقدیم شده‌است (al-Kirmānī, 2007, p. 10). از روی شواهدی در متن *معاصم‌الهدی* می‌توان زمان تقریبی نگارش این اثر را مشخص کرد. کرمانی (بی‌تا الف، ص. ۸۹ب) از سندی یاد کرده که به دستور الحاکم بامر الله فاطمی در ۴۰۱ هجری بر فراز منابر مصر و توابعش خوانده شده‌است. پس تألیف *معاصم* نمی‌توانسته پیش از ۴۰۱ باشد. از قرینه‌ای دیگر می‌توان به تاریخ دقیق‌تری برای نگارش کتاب دست یافت. کرمانی در *معاصم‌الهدی* به برخی از کتاب‌هایش چون *الاقوال الذهبیه* (همان، ص. ۲ب، ۲۱أ، ۵۰ب، ۵۵أ، ۶۰أ، ۸۲ب) و *الحدائق* اشاره کرده است (همان، ص. ۲۲أ). از این میان اشاره به *المصابیح فی الامامه* اهمیت دارد چرا که می‌دانیم کرمانی این اثر را حوالی ۴۰۴ هجری نگاشت تا از امامت الحاکم دفاع کند؛ در حالی‌که امید داشت وزیر آل بویه در بغداد را متقاعد سازد تا از فاطمیان حمایت کند (Landolt & others, 2008, p. 142). در نتیجه می‌توان بازه ۴۰۴ تا ۴۱۱ را زمان تألیف دانست.

واکر با تکیه به شواهدی، نگارش *معاصم‌الهدی* را مربوط به پیش از سفر کرمانی به مصر دانسته است. به عقیده او، *معاصم‌الهدی* همزمان با *المصابیح* یا اندکی بعد از آن نگارش یافته است (Walker, 1999, p. 31). ارجاعی که در *معاصم* به *المصابیح* داده شده (کرمانی، بی‌تا الف، ص. ۳۵ ب)، مطلب اخیر را تأیید می‌کند. البته اگر این بخش در مراجعات بعدی اضافه نشده باشد. اگر چه تخمین‌ها و احتمالات واکر دور از انتظار نیست ولی چه در *معاصم* و *المصابیح* و چه در دیگر منابع، تاریخی برای نگارش این دو کتاب ذکر نشده‌است. کرمانی از گردهمایی یاد شده نیز سخنی به میان نیاورده است. البته به گفته واکر شاید صلاح نبوده که از این گردهمایی یاد کند (al-Kirmānī, 2007, p. 17).

شاید عبارت پایانی *معاصم‌الهدی* به گردهمایی اشاره داشته باشد. این عبارت که جان سخن نویسنده است با گلایه شروع شده از اینکه خداپرستان کم و ملحدان و منکران گمراه شده‌اند. دین به خاطر از بین رفتن سنتِ کار برای روز حساب و اکتساب اعمال نیک ضایع شده‌است. دوره‌ای شده که باطل به حق شبیه و بر عرش حق مستولی شده‌است. اما این‌چنین نمی‌ماند. در ادامه از پرداختن به گذشته در صورتی که جزو تکالیف انسان نباشد نهی می‌کند و تأکید می‌کند، عاقل نباید خود را به آنچه در قیامت از او پرسیده نمی‌شود و تکلیف او نیست، مشغول کند بلکه باید اوامر خداوند را محور کارها و دستاویزش قرار بدهد؛ نه شئون زید و عمرو که از آن سؤال نمی‌شود. چنانکه خداوند فرمود: «امتی هستند که رفته‌اند، آنچه به دست آوردند برای آنها است و آنچه شما به دست آوردید برای خودتان است». کرمانی منظورش را دقیقاً مشخص نکرده که از چه چیز و در مورد چه کسی باید پرهیز کرد. احتمال دارد این بخش به گردهمایی اشاره داشته باشد که در آن انتساب فاطمیان به پیامبر(ص) انکار شد. فایده اغماض‌گویی در این است که ضمن اعلام موضع نسبت به گردهمایی، افراد بی‌اطلاع از آن خبردار نمی‌شوند. مطلب اینگونه پایان می‌یابد که عاقبت برای تقواپیشگان است. کسانی که بین دو عبادت (ایمان و عمل) جمع کنند و برای کسی که خداوند در دینش اطاعتش را واجب کرده، جایگزین قرار نمی‌دهند (کرمانی، بی‌تا الف، ص. ۱۰۳ب).

نتیجه

معاصم‌الهدی نوشته حجه‌العراقین حمیدالدین کرمانی است که در دوره اوج قدرت فاطمیان سمت داعی الدعات آنان در ایران و عراق را بر عهده داشت. می‌توان آن را یکی از دوره‌های درخشان دعوت فاطمی در ایران و عراق تحت هدایت و اشراف شخصیت کاردان و دانشمند کرمانی دانست. کرمانی در ایران و عراق به شکل مخفی فعالیت می‌کرد؛ به همین علت در نوشته‌های عالمان معاصرش یا منابع دیگر تاریخی اثری از او دیده نمی‌شود. همه اطلاعات موجود از او از خلال گزارش‌ها و آثار او که طیبیان یمن جمع کردند، در دسترس است. *معاصم‌الهدی* یکی از دو ردیه باقی‌مانده بر *العثمانیه* است. همچنین به‌عنوان تنها ردیه نگاشته اسماعیلیان در خور توجه است. نیمه نخست کتاب *معاصم‌الهدی* مفقود است و بخش به‌جا مانده از فصل ۳۱ باب سوم تا پایان فصل ۶۴ و باب چهارم با ۱۶ فصل است. *معاصم‌الهدی* جلوه‌ای از تلاش عالمان شیعه برای دفاع از امامت و ولایت حضرت علی(ع) است. نباید از تأثیر شرایط اجتماعی و سیاسی نگارش اثر غافل بود. کرمانی چهار اثر معروف خود در مورد امامت را زمانی نگاشت که خلیفه القادر در گردهمایی مهمی با حضور عالمان مذاهب مختلف انتساب فاطمیان به حضرت علی(ع) را انکار کرد. بررسی‌ها نشان داد که می‌توان تألیف *معاصم‌الهدی* را بین ۴۰۴ تا ۴۱۱ تاریخگذاری کرد. کرمانی در *معاصم‌الهدی* گام جای گام‌های جاحظ گذاشت. جاحظ در *العثمانیه* امامت و همه فضایل حضرت علی(ع) را انکار کرد تا ادعای علویان برای امامت را رد کند. کرمانی هم با اثبات برتری حضرت علی(ع) بر ابوبکر، ایشان را جانشین واقعی پیامبر(ص) معرفی کرد و شایستگی ابوبکر را به جانشینی پیامبر(ص) انکار کرد. به این ترتیب او علویان را شایسته امامت و در *المصابیح فی اثبات الامامه* از میان علویان تنها الحاکم بامر الله را شایسته امامت شمرد. در *الذریعه* از طریق اطلاعات *فهرست* مجدوع به معرفی *معاصم* پرداخته شده و افتادگی عنوان یکی از فصول در *فهرست* موجب شده تا آن فصل را در ذکر فضائل ابوبکر بدانند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافعی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت شده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

فهرست منابع

آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن (۱۴۰۳). *الذریعه إلی تصانیف الشیعه*. بیروت: دار الأضواء.

ابن اثیر، علی بن محمد (۱۹۹۷). *الکامل فی التاریخ*. تحقیق عبدالسلام تدمری، بیروت: دار الکتب العربی.

ابن تغری بردی، یوسف بن تغری بردی (بی‌تا). *النجوم الزاهره فی ملوک مصر والقاهره*. قاهره: وزاره الثقافه والإرشاد القومی، دار الکتب

ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی(۱۴۱۲). *المنتظم فی تاریخ الملوک والأمم*. به کوشش محمد و مصطفی عبد القادر عطا. بیروت: دار الکتب العلمیه.

ابن خلکان، احمد بن محمد (بی‌تا). *وفیات الأعیان و أنباء أبناء الزمان*. تحقیق احسان عباس. بیروت: دار صادر.

بادکوبه هزاوه، احمد، علی بیات و زینب فضلی (۱۳۸۹ش). «سیاست‌های مذهبی فاطمیان در مصر در دوره‌ی اقتدار (۳۵۸ـ۴۲۷ق)». مطالعات تاریخ فرهنگی. دوره۱، ش۳، ص۲۶-۴۶.

بیهقی، محمد بن حسین (۱۳۷۴). *تاریخ بیهقی*. تحقیق خلیل خطیب رهبر. تهران: مهتاب.

پاکروان، مهدیه، علیمحمد ولوی و سعید طاوسی مسرور (۱۳۹۹ش). «نسبت‌سنجی میان زمان نگارش و موضوعات ردیه‌نگاری‌های شیعیان (تا نیمه اول قرن پنجم هجری)». *تاریخ نگری و تاریخ نگاری*. دوره۳۰. ش۲۶. ص۳۹-۶۸. Doi: 10.22051/hph.2020.29445.1407

جان احمدی، فاطمه (۱۳۸۵ش). «ساخت، کارکرد و تحول نهاد دعوت فاطمیان مصر». پژوهشنامه علوم انسانی. ش۵۱. ص۷۵-۹۸.

_____ (۱۳۹۰ش). «اندیشمند ایرانی حمیدالدین کرمانی و مدیریت بحران در دربار فاطمی». جستارهای تاریخی. دوره۲. ش۱. ص۷۷ –۹۸.

حاجری، طه (بی‌تا). *الجاحظ حیاته وآثاره*. قاهره: دارالمعارف.

حق شناس، محمدعلی (۱۳۷۷ش). «الذریعه و طبقات دائره المعارف‌های بزرگ شیعه». فصلنامه کتاب. ش ۳۵و۳۶. پاییز و زمستان، ص۷-۳۳.

رئوفی، زهرا، سید علیرضا واسعی و محمود سید (۱۴۰۰ش). «چگونگی استفاده داعیان ایرانی از کلام و فلسفه در تحکیم اقتدار امامت فاطمی» فصلنامه تاریخ. س۱۶. ش۶۳. ص۲۳۵-۲۵۴.

سزگین، فؤاد (۱۹۹۱). *تاریخ التراث العربی (علوم القرآن والحدیث - التدوین التاریخی - الفقه - العقائد)*. ترجمه محمود فهمی حجازی. بی‌جا: جامعه الإمام محمد بن سعود الإسلامیه.

ششن، رمضان، جواد ایزگی و جمیل آقپکار (۱۹۸۶). *فهرس مخطوطات مکتبه کوپریلی*. استانبول: مرکز الابحاث للتاریخ و الفنون و الثقافه الاسلامیه باستانبول.

طاووسی مسرور، سعید، مهدیه پاکروان و زهرا سالاریان (۱۴۰۱ش). «تقابل جریان‌های فکری جهان اسلام مبتنی بر گونه‌شناسی ردیه‌های کلامی الفهرست ندیم». *پژوهش‌های تاریخی*. دوره۱۴. ش۵۳. بهار، ص۱-۳۹. Doi:10.22108/JHR.2022.130786.2260

طباطبائی، سید عبدالعزیز (۱۴۰۷). «موقف الشیعه من هجمات الخصوم و خلاصه عن کتاب عبقات الانوار». تراثنا، موسسه آل البیت لاحیاء التراث العربی. ش۱. ص۳۲-۶۱.

عسگری، مهدی (۱۴۰۱ش). «معرفی کتاب معاصم‌الهدی و الإصابه فی تفضیل علی علی الصحابه اثر حمیدالدین کرمانی». میراث شهاب. ش۱۰۷. ص۲۷۹-۲۹۱.

عمادالدین، ادریس بن حسن (۱۴۲۰). *عیون الاخبار و فنون الآثار فی فضائل الائمه الاطهار*. تحقیق مصطفی غالب. بیروت: دارالاندلس.

غالب، مصطفی (۱۹۶۷). مقدمه تحقیق در کرمانی. *راحه العقل*. بیروت: دارالاندلس.

قاضی خانی، حسین (۱۳۹۴). «مناسبات اسماعیلیان و امامیان عراق. شام و مصر در قرون سوم تا پنجم هجری». مطالعات تاریخ اسلام. س۳. ش۵. ص۵۷-۷۸.

کرمانی، احمد بن عبدالله (بی‌تا الف). *معاصم‌الهدی والاصابه فی تفضیل علی علی الصحابه*. نسخه عکسی کتابخانه تخصصی امیرالمومنین علی علیه‌السلام، مشهد، ش. ۳۶۳۹۵.

_____ (بی‌تا ب). *راحه العقل*. تحقیق محمد کامل حسین. قاهره: دار الفکر العربی.

_____ (۱۹۸۷). *مجموعه رسائل الکرمانی*. تحقیق مصطفی غالب. الطبعه الثانیه. بیروت: الموسسه الجامعیه للدراسات و النشر و التوزیع.

_____ (۱۹۹۶). *المصابیح فی اثبات الامامه*. تحقیق مصطفی غالب. بیروت: دار المنتظر للطباعه و النشر و التوزیع.

مجدوع، اسماعیل بن عبدالرسول (۱۹۶۶). *فهرسه الکتب و الرسائل و لمن هی من العلماء و الائمه و الحدود الافاضل*. تحقیق علینقی منزوی، تهران: مکتبه الاسدی.

مقریزی، احمد بن علی (۱۹۹۶). *اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمه الفاطمیین الخلفاء*. تحقیق حلمی محمد أحمد. قاهره: وزاره الاوقاف. المجلس الاعلی للشئون الاسلامیه. لجنهٔ احیاء التراث الاسلامی.

مسعودی، علی بن حسین (۱۴۰۹). *مروج الذهب و معادن الجوهر*. تحقیق یوسف اسعد داغر. قم: دار الهجره.

میر شریفی، سید علی (۱۳۶۹). «عثمانیه جاحظ و نقضهای آن». آیینه پژوهش. سال۱. ش۵. بهمن و اسفند، ص۱۱-۲۶.

References

Āghā Buzurg al-Ṭihrānī, M. M. (1983). *al-Dharīʿa ilā taṣānīf al-shīʿa* [The pretext to the compilations of the Shiʿa]. Beyrut: Dār al-Aḍwāʾ. [In Arabic]

al-Kirmānī, A. ʿA. (1987). *Majmūʿat rasāʾil al-Kirmānī*. (M. Ghālib, Ed.; 2nd ed.). Beyrut: al-Muʾassasa al-Jāmiʿiyya li-l-Dirāsāt wa-l-Nashr wa-l-Tawzīʿ. [In Arabic]

al-Kirmānī, A. ʿA. (1996). *al-Maṣābīḥ fī ithbāt al-imāma*. (M. Ghālib, Ed.). Beyrut: Dār al-Muntaẓar li-l-Ṭibāʿa wa-l-Nashr wa-l-Tawzīʿ. [In Arabic]

al-Kirmānī, A. ʿA. (n.d.-a). *Maʿāṣim al-hudā wa-l-iṣāba fī tafḍīl ʿAlī ʿalā al-ṣaḥāba*. (MS No. 36395) [Facsimile manuscript in] Mashhad, Amīr al-Muʾminīn ʿAlī (pbuh) Specialized Library. [In Arabic]

al-Kirmānī, A. ʿA. (n.d.-b). *Rāḥat al-ʿaql*. (M. K. Ḥusayn, Ed.). Cairo: Dār al-Fikr al-ʿArabī. [In Arabic]

al-Kirmānī, Ḥamīd al-Dīn (2007). Master of the Age: An Islamic Treatise on the Necessity of the Imamate; A critical edition of the Arabic text and English translation of Ḥamīd al-Dīn Aḥmad b. ʿAbd Allāh al-Kirmānī's al-Maṣābīḥ fī ithbāt al-imāma. Edited & Translated by Paul E. Walker. London: I.B. Tauris.

al-Maqrīzī, A. ʿA. (1996). *Ittiʿāẓ al-ḥunafāʾ bi-akhbār al-aʾimma al-fāṭimiyyīn al-khulafāʾ* (Vol. 2; Ḥ. M. Aḥmad, Ed.). Cairo: Vizara al-awqāf, al-Majlis al-Aʿlā li-l-Shuʾūn al-Islāmiyya, Lajna ihya al-turāth al-islamī. [In Arabic]

al-Masʿūdī, ʿA. Ḥ. (1989). *Murūj al-dhahab wa-maʿādin al-jawhar*. (Y. A. Dāghir, Ed.). Qom: Dār al-Hijra. [In Arabic]

al-Ṭabāṭabāʾī, S. ʿA. ʿA. (1987). "Mawqif al-shīʿa min hajamāt al-khuṣūm wa khulāṣa ʿan kitāb *ʿAbaqāt al-anwār*". *Turāthunā*, (1), p32–61. [In Arabic]

ʿAsgarī, M. (2023). "Introducing the book Ma'asim al-Huda and al-Isaba fi Tafdhil i Ali 'ala al-Sahaba by Hamid al-Din Kermani", Mīrāth Shahāb, *107*, p279–291. [In Persian]

Bādkūbe Hazāve, A., Bayāt, ʿA., & Faḍlī, Z. (2011). "Religious policies of Fātimīds in Egypt on the period of authority (358-427 A. H.). *Cultural History Studies*. *1*(3), 26–46. [In Persian]

Bayhaqī, M. Ḥ. (1995). *Tārīkh-i bayhaqī*. (K. K. Rahbar, Ed.). Tehran, Mahtāb. [In Persian]

Daftary, Farhad (2004). Ismaili Literature: A Bibliography of Sources, London: I.B.Tauris.

Daftary, Farhad (2012). "ḤAMID-AL-DIN KERMĀNI" Encyclopaedia Iranica, XI/6, p639-641. Accessed on 30 December 2012 (available online at http://www.iranicaonline.org/articles/hamid-al-din-kermani).

Ghālib, M. (1967). Introduction to the al-Kirmānī, *Rāḥat al-ʿaql*. Beyrut: Dār al-Andalus. [In Arabic]
Ḥājarī, Ṭ. (n.d.). *Al-Jāḥiẓ: Ḥayātuhu wa āthāruh*. Cairo: Dār al-Maʿārif. [In Arabic]
Ḥaqshinās, M. ʿA. (1998). "*Al-Dharīʿa* wa ṭabaqāt-i dāʾirat al-maʿārif-hā-yi buzurg-i shīʿa". *Faṣlnāma-yi Kitāb*. (35/36). p. 7-33. [In Persian]
Ibn al-Athīr, ʿA. M. (1997). *al-Kāmil fī al-tārīkh* (ʿA. S. Tadmurī, Ed.). Beyrut: Dār al-Kutub al-ʿArabī. [In Arabic]
Ibn al-Jawzī, ʿA. R. ʿA. (1992). *al-Muntaẓam fī tārīkh al-mulūk wa-l-umam*. (M. ʿA. Q. ʿAṭā & M. ʿA. Q. ʿAṭā, Eds.). Beyrut, Dār al-Kutub al-ʿIlmiyya. [In Arabic]
Ibn Khallikān, A. M. (n.d.). *Wafayāt al-aʿyān wa-anbāʾ abnāʾ al-zamān*. (I. ʿAbbās, Ed.). Beyrut: Dār Ṣādir. [In Arabic]
Ibn Taghrībirdī, Y. (n.d.). *al-Nujūm al-zāhira fī mulūk miṣr wa-l-qāhira*. Cairo: Wizārat al-Thaqāfa wa-l-Irshād al-Qawmī, Cairo, Dār al-Kutub. [In Arabic]
ʿImād al-Dīn, I. Ḥ. (2000). *ʿUyūn al-akhbār wa funūn al-Athār fī faḍāʾil al-aʾimma al-aṭhār*. (M. Ghālib, Ed.). Beyrut: n.p. [In Arabic]
Ivanow, Wladimir (1963). ISMAILI LITERATURE; A BIBLIOGRAPHICAL SURVEY, Tehran: Tehran University press.
Jan Ahmadi, F. (2006) "Structure, Function and Transformation of the Fatimid's Dawa Organization in Egypt". Human Sciences. 51, p75-98.
Jan Ahmadi, F. (2012) "Hamīd ad-Dīn Kirmānī and his Role in Management of Fatimid Crisis". Jostarha-ye Tarixi. 2(1). p. 77 – 98.
landolt, Hermann and others (2008). An anthology of ismaili Literature; A shiʿi vision of islam, London: I.B.Tauris & Co Ltd.
Majdūʿ, I. ʿA. R. (1966). *Fihrisat al-kutub wa-l-rasāʾil.* (ʿA. Munzavī, Ed.) Tehran: Maktaba al-Asadi. [In Arabic]
Meisami, Sayeh (2018), *Knowledge and Power in the Philosophies of Ḥamīd al-Dīn Kirmānī and Mullā Ṣadrā Shīrāzī*, New York: Palgrave Macmillan.
Mīr Sharīfī, S. ʿA. (1991). "*ʿUthmāniyya*-yi Jāḥiẓ wa naqḍ-hā-yi An". *Āyīna-yi Pazhūhish*. *1*(5), p11–26. [In Persian]
Pakravan, M., Valavi, A., and Tavoosi Masroor, S. (2022) "A Study of the Relationship Between the Reporting Dates and the Subjects of Shiite Rebuttal Writings (Prior to the Second Half of the Fifth Century)". Historical Perspective&Historiography. 30(26), pp. 39-68. [In Persian]
Poonawala, Ismail K. H. (1977). BIOBIBLIOGRAPHY OF ISMAILI LITERATURE, California: Undena Publications.
Qāḍī Khānī, Ḥ. (2015). "The Relations between Isma'ilis and Imamiyya in Iraq, Sham and Egypt from the Third to the Fifth Century A.H". *Historical Studies of the Islamic World*. *3*(5), p57–78. [In Persian]
Raʾūfī, Z., Wāsiʿī, S. ʿA., & Sayyid, M. (2022). "How Iranian claimants use theology and philosophy to strengthen the authority of the Fatimid Imamate". *Journal of History*. *16*(63), p235–254. [In Persian]
Sezgin, F. (1991). *Geschichte des Arabischen Schrifttums*. (M. F. Ḥijāzī, Trans.). [Riyad]: Jāmiʿat al-Imām Muḥammad ibn Suʿūd al-Islāmiyya. [In Arabic]
Shishin, R., Izgī, J., & Āqpīnār, J. (1986). *Catalogue of Manuscripts in the Köprülü Library*. Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture. [In Arabic]
Tavoosi Masroor, S. , Pakravan, M. and Salarian, Z. (2022). The Opposition of Thought Schools of the Islamic World based on the Typology of Theological Refutation of Nadim's Kitab al-Fihrist. Historical Researches. 14(1), p. 1-39. [In Persian]
Walker, Paul E. (1999). Hamid Al-Din Al-Kirmani: Ismaili Muslim Thought in the Age of Al-Hakim, London: I.B. Tauris & Co Ltd.